

**Загублений світ Полісся.
Природа та люди великих
боліт**

КУПИТИ

Болота Полісся вражають. Безкрайні драговини й непролазні хащі, недоступні для людей та сповнені численних таємниць.

Тисячолітні торфовища зберігають рештки давніх істот. Тут квітнуть рослини-хижаки й рідкісні орхідеї, рододендрони та верес. Одвічні володіння бобра, лося й сірого журавля. І, звісно ж, неймовірний світ традиційних поліських промислів: збір ягід, вилов в'юнів, лозоплетіння, архаїчне бджільництво-бортництво - про все це розповість досвідчений гід у дику природу Андрій Сагайдак.

Автор поділиться інформацією, що стане в пригоді туристам: від календаря природи і правил безпеки до секретів виживання - як на болоті добути питну воду та знайти їжу, як розкласти багаття серед драговин чи вибратися самотужки із трясовини.

Ця книжка - чудова можливість дізнатися більше про дику природу Українського Полісся.

АНДРІЙ САГАЙДАК

ЗАГУБЛЕНИЙ СВІТ ПОЛІССЯ

ПРИРОДА ТА ЛЮДИ
ВЕЛИКИХ БОЛІТ



Сагайдак Андрій

Загублений світ Полісся

Природа та люди великих боліт

віхблa

Київ · 2024

УДК 338.483.11(477Полісся:285.3)

C13

Сагайдак Андрій

C13 Загублений світ Полісся. Природа та люди великих боліт / Андрій Сагайдак. — К. : Віхола, 2024. — 256 с. — (Серія «Наукпоп»).

ISBN 978-617-8178-60-4

Болота Полісся вражають. Безкрайні драговини й непролазні хащі, недоступні для людей та сповнені численних тасмниць.

Тисячолітні торфовища зберігають рештки давніх істот. Тут квітнуть рослини-хижаки й рідкісні орхідеї, рододендрони та верес. Одвічні володіння бобра, лося й журавля сірого. І, звісно ж, неймовірний світ традиційних поліських промислів: збір ягід, вилов в'юнів, лозоплетіння, архаїчне бджільництво-бортництво — про все це розповість досвідчений гід у дику природу Андрій Сагайдак.

Автор поділиться інформацією, що стане в пригоді туристам: від календаря природи і правил безпеки до секретів виживання — як на болоті добути питну воду та знайти їжу, як розкласти багаття серед драговин чи вибратися самотужки із трясовини.

Ця книжка — чудова можливість дізнатися більше про дику природу Українського Полісся.

УДК 338.483.11(477Полісся:285.3)

Дякуємо Українському товариству охорони птахів за надані матеріали для підготовки видання

Усі права застережено. Будь-яку частину цього видання в будь-якій формі та будь-яким способом без письмової згоди видавництва і правовласників відтворювати заборонено.

© Андрій Сагайдак, 2024

© Андрій Сагайдак, ілюстрації, 2024

© Оксана Йориш, обкладинка, 2024

© ТОВ «Віхола», виключна ліцензія на видання, оригінал-макет, 2024

ВІДГУКИ ПРО КНИЖКУ

«Болота затягують» — у ці слова можна вкладати різний сенс, але цього разу нас туди справді затягує з неймовірною силою. Бо робить це один з найдосвідченіших гідів у дику природу Андрій Сагайдак на сторінках книжки, яка переверне ваші уявлення про таємничий світ поліських боліт. Наша співпраця із «затягування» туристів триває вже п'ятнадцять років, і все найцікавіше, що мені доводилося побачити й почути на створених Андрієм екотуристичних маршрутах, — стає доступним читачеві на сторінках цього видання. Тут вам і відповідь на запитання, чому ті самі люди повертаються на екскурсії до Міжрічинського парку десятки й десятки разів, і завжди їм відкривається щось нове і несподівано цікаве. Звісно, поліські болота досліджували, вивчали, описували десятки, а може, й сотні науковців, але не всі вони володіли унікальним даром доносити до нас інформацію так, як це робить Андрій. Даром, завдяки якому він став одним з «апостолів туризму» на землях Полісся.

*Ярослав Козак, засновник клубу активного та екологічного туризму
«Добре поїхали»*

Проведімо експеримент. Заплющте очі й уявіть: вас просять сказати перше, що спаде на думку при слові «болото». Чи це буде щось про в'язку рутину, з якої не виборсатися? Або, можливо, спливе сіро-похмура картинка багнюки, єдина мета існування якої — затягнути людину на дно? Погодьтеся, не надто приваблива репутація. Проте чи замислювалися ви колись, як вона стосується реальності?

Власне, для мене ця історія почалася з лісу. Грудень, редакційні клопоти. Ми обговорюємо робочі плани з редактором. Аж раптом він замислено каже: «Добре було б написати щось світле, новорічне, для душі». Я пішла думати про світле. Буду відвертою: абсолютно нехитрі асоціації і завели мене тоді в ліс на Полісся. Бо сосни — що може бути більш новорічним? А що, як написати про них? Моїм провідником у лісі на Чернігівщині став Андрій Сагайдак. І саме там неочікувано для

себе вперше побачила зимове заповідне Бондарівське болото. Потім я його бачила навесні і влітку, здається, вже незліченну кількість разів. Завжди під супровід розповідей автора цієї книжки. І чергова подорож ніколи не була нудною.

Я до того, що поліським болотам пощастило, адже біля них колись оселився справжній оповідач. Він невтомно відкриває незрозуміле, оповите міфами царство тим, хто його дістався. А тепер знімає обгортку стереотипів ще й у книжці так, як це може зробити людина, яка живе поруч з болотами, знає їх, але головне — поважає і любить.

Книжка дає розуміння справжнього світу боліт. Які є оселищем для різних видів тварин і рослин. Без яких не було би наших рівнинних річок. Які поглинають і накопичують атмосферний вуглець. Які багато давали людям поруч. А що зрозуміле — те не страшне. Та й нудним воно може видатися тільки від незнання.

На болотах вирає життя, і воно буквально виривається зі сторінок звуками, кольорами, запахами. Ось ви бачите, як руда болотяна вода просочилася на білу кригу. А ось — як калюжниці жовтими плямами прикрашають низинне болото, а хижі рослини росички полюють на верховому болоті на комах. Чуєте шлюбну пісню птаха вальдшнепа чи жаб'яче кумкання, слідуєте за лосем, який торує стежку Бондарівським болотом, помічаєте сліди рисі, що, на диво, вподобала важкодоступні лісові болота, або відчуваєте специфічний запах, що виривається з дна на поверхню бульбашками.

За хорошої уяви швидко забуваєш, що читаєш книжку. Здається, йдеш з двометровою палицею в руці моховим шаром трясовини, яка погойдується під ногами, трохи нагадуючи наше непевне майбутнє. Іншою рукою інстинктивно намагаєшся вхопитися за дрібні берізки. Ідесь глибоко всередині все ж попискує страх, що зараз провалишся.

Ну, а якщо й провалитесь, то, як жартує автор, станете для науки неоціненним скарбом. Ви ж про «болотяних людей» чули? Ні? А в книжці про них також є. До речі, палиця потрібна, щоб вибратися з драговини. На практичні поради щодо виживання в поліських болотах Андрій Сагайдак щедрий. Але особисто для мене ця книжка — насамперед відповідь на запитання, чому болота, в яких сучасна людина відібрала так багато, варто берегти.

Олена Струк, журналістка

ПЕРЕДМОВА

Часто деякі регіони чи навіть цілі країни асоціюються в нас із певними ландшафтами. Наприклад, Норвегію багато хто сприймає як сувору країну фіордів. Шотландія — романтичний світ пагорбів і вересових пустищ. Прованс — безтурботний край лавандових полів та сонячних виноградників.

А типовий український краєвид традиційно зображають як «золоті лани під блакитним небом». Доповнення до ланів — верби над водою, калина за вікном та соняшники під гніздом лелеки. Така собі сільська ідилія серед аграрного ландшафту. Та образ цей не більш ніж стереотип. Адже країна в нас насправді величезна і розташована одразу в кількох природно-кліматичних зонах. Тож кожен з її регіонів унікальний і не схожий на інші. І кожен має свої природні ландшафти-візитівки. Ми легко впізнаємо на світлинах полонини Карпат, степи Причорномор'я або чудернацькі скелі гірського Криму.

Мені ж випало жити і працювати в Поліссі. З назви всім зрозуміло, що Полісся — край лісів. Та загалом ліс — явище не унікальне. Адже лісові масиви, більші чи менші, можна знайти практично на всій території України. Звісно, у кожному регіоні ліси особливі. Подільські діброви, карпатські букові праліси, кримські ялівцеві рідколісся, байрачні ліси Степу...

Типові поліські ліси — це соснові бори. Невिбаглива сосна споконвіку росла тут на неродючих піщаних ґрунтах. Та первинних диких нетрів збереглося тут не так уже й багато, адже сучасні ліси здебільшого є витвором багаторічного лісового господарства.

Але збереглося в Поліссі дещо справді дике і таємниче. Ландшафт самобутній і особливий. Це велетенські торфові болота. Адже таких безкрайніх болотяних масивів площею по кілька тисяч гектарів не зустрінеш більше ніде в Україні. Оточені лісом важкодоступні вологі низини, із драговинами, озерцями й островами, впевнено залишаються осередками справжньої Дикої Природи. Саме болота в поєднанні з лісами створюють упізнаваний образ української Півночі.

Та, як відомо, пересічний українець небагато знає про болота. Тому їхній імідж таємничий і дещо негативний, бо сформований художніми фільмами і фантастичними творами. Так уже повелося, що більшість людей уявляє болото як «зіпсоване озеро», заросле ряскою та очеретом. Мовляв, болото — місце непривабливе, де на мандрівника чигають лише небезпеки: бездонні трясовини, ненажерливі комарі та голодні п'явки і гадюки.

Водночас у Поліссі почуєте зовсім інші думки. Болота тут здавна цінували як неодмінний елемент рідного природного ландшафту, джерело ресурсів та перешкоду для ворогів. Таке позитивне ставлення до боліт характерне також і для Балтії, Скандинавії та інших заболочених регіонів Європи. До речі, там великі болота здебільшого заповідні території та популярні екотуристичні локації. Науковці ж указують на виняткове екологічне значення боліт. Адже болота — природні резервуари прісної води. Вони поглинають і утримують вуглець, впливають на клімат, є осередками багатого біорізноманіття та оселищами рідкісних видів.

А ще болота просто цікаві. Лише уявіть, як гойдається під ногами моховий килим трясовин. З бульканням виривається із драговини болотяний газ. У товщі вологого торфу зберігаються тисячолітні «болотяні мумії». Іржава вода ховає під собою пласти болотяної залізної руди. Навесні линуць із боліт голоси численних пролітних птахів. Улітку квітнуть рідкісні дикі орхідеї, а поруч чатують на здобич рослини-хижаки. Восени здійснюються з болотяних ягідників виводки тетеруків та чується тужливе журавлине курликання. Холодної пори в'ються поміж засніженими острівцями звірині стежки, натоптані справжніми дикими велетнями.

Поліські болота тисячі років живуть своїм прихованим від стороннього ока життям. І ця книжка — спроба зазирнути в їхній таємничий загублений світ. Як гід у дику природу я зібрав інформацію, що найбільше цікавить болотяних екотуристів. Тож книжка не претендує на вичерпність довідника чи звання «Болотяної енциклопедії». Адже для цього існують ґрунтовні академічні роботи болотознавців, спеціалізовані наукові монографії та статті для фахівців.

Мета цієї книжки — ознайомити широке коло читачів із болотами Полісся. Поділитися своїм захопленням. Надихнути на подорожі болотами й надати практичні поради. Розвіяти численні упередження і спростувати стереотипи. Показати, що поліські болота — це особливий, великий і цікавий світ. Світ, населений чудернацькими і рідкісними створіннями. Світ, у якому сформувалася частина нашої культури і наших традицій. Світ, який ретельно береже свої таємниці та який готовий розкривати їх допитливому відвідувачу. Світ, у якому досі кожен може відчувати себе мандрівником-першовідкривачем. І водночас це світ, який неухильно зникає і нині потребує нашого захисту.

І якщо, прочитавши цю книжку, хтось захоче ознайомитись із болотами ближче, вирушить у мандрівку Поліссям чи серйозно задумається про збереження Дикої Природи, мети буде досягнуто.

Розділ 1. ПРО ЩО МОВЧАТЬ БОЛОТА

1.1. Спочатку було болото

Болота — світ на межі води і суходолу. Світ, сповнений таємниць і природних чудес, оповитий недоброю славою і незліченними міфами. Болота існують на нашій планеті мільйони років. Їх заслужено можна вважати найстаршими серед наземних екосистем. Уперше вони з'явилися задовго до появи людей, мамонтів чи динозаврів. Вони пережили грандіозні катаклізми, масові вимирання і зміни клімату. Болотяні масиви утворювались і зникали в різних куточках земної поверхні. Змінювались їхній зовнішній вигляд, площі й ареали поширення. Та хоч би де і коли існували болота, усі вони завжди мали спільні риси. Основна з яких — надмірна зволоженість, що зумовлювала розвиток специфічної вологолюбної рослинності.

Та як і коли з'явилися найперші болота? Щоб коротко відповісти на це запитання, варто пригадати міфи про створення Світу й постулат еволюціоністів про те, що життя зародилось у воді. Об'єднавши все до купи, так і кортить урочисто виголосити: «На початку було Болото!...».

Та насправді все не так просто. Болота з'явилися на Землі не одразу. Початково наша новоутворена планета нагадувала розжарене пекло. Потім Земля довго остигала. Настільки, щоб вода на ній могла конденсуватися і перейти в рідкий стан. Так утворилися океани. Згодом у їхніх теплих водах зародилося життя. Спочатку — примітивні форми, потім — складніші організми. Перші водні рослини поглинали вуглекислий газ і вивільняли кисень, який зробив атмосферу придатною для дихання. З часом клімат на планеті ставав менш екстремальним, і життя почало вибиратися з води на суходіл.

Такий перехід був дуже поступовим. Давні рослини, хоча частково й вибралися із води, проте ще не вміли раціонально використовувати вологу. Отож вони жили, розмножувались і помирали виключно на мілководді. Власне, такі їхні «земноводні» угруповання ми й можемо вважати найпершими болотами.

Та час спливав, і еволюція живих організмів тривала. На пра континентах панував здебільшого вологий і теплий клімат, подібний до сучасного тропічного. У таких «парникових умовах» рослини розвивалися — ставали більшими й різноманітнішими. Нарешті, у карбоновому (кам'яновугільному) періоді виникли величезні площі справжніх лісових боліт [21]. На цей час поширення набули численні види спорових рослин — переважно хвощів, плаунів та папоротей. Тільки, на відміну від своїх сучасних дрібних трав'янистих родичів, вони мали вигляд велетенських дерев. Деякі з таких дерев були діаметром до двох і заввишки до тридцяти метрів. Про їх існування ми знаємо завдяки скам'янілим решткам, що збереглися до наших днів у вугільних пластах.

Тут виникає резонне запитання. Як могли рослинні рештки зберегтися донині й до чого тут болота? Та відповідь доволі проста. Особливість кам'яновугільних лісів у тому, що вони могли рости лише в умовах постійного надмірного зволоження ґрунту. Адже провідна система тогочасних дерев була ще недостатньо розвинута, щоб ефективно постачати воду в разі її нестачі. Тобто дерева в таких лісах росли виключно у болотистій місцевості. Відживши призначений вік, вони помирали і падали просто у воду або драговину. Там без доступу кисню стовбури й гілля «консервувалися» в анаеробних умовах, захищені від впливу бактерій та комах. Тисячоліттями їх рештки накопичувалися, перетворюючись на торф. Згодом унаслідок геологічних процесів ці первісні торфовища частково опинилися під шаром інших гірських порід.

За мільйони років, перебуваючи під тиском, такий торф перетворився на поклади кам'яного вугілля. Це вугілля — по суті чистий вуглець. Колись його поглинули давні рослини з атмосфери, і він зберігся до наших днів саме завдяки доісторичним болотам [21].

Тим часом на Землі й далі формувалися континенти, утворювалися гірські пасма, з'являлись і зникали моря. Клімат змінювався — приходили похолодання й потепління. Але еволюційний розвиток живих організмів невпинно тривав. Виникали, а потім цілком вимирали нові систематичні групи рослин і тварин та навіть цілі екосистеми. Змінювалися і болота. Зокрема, у третинному періоді на багатьох з них панували хвойні дерева. Як живе нагадування про ті

часи збереглися до наших днів угруповання болотяного кипариса в теплих регіонах Північної Америки. Згодом, через глобальне похолодання, на початку четвертинного періоду з'явилися болота з домінуванням холодостійких трав і мохів [30]. Та залишімо вивчення давнього біорізноманіття фахівцям-палеоботанікам і перейдімо до боліт сучасніших і ближчих нам.

Природа зони помірного поясу набула знайомих нам рис після завершення останнього льодовикового періоду. У Поліссі це відбулося лише близько дванадцяти тисяч років тому. Та льодовик відступив не одразу. Насправді процес його танення періодично переривався похолоданнями і тривав кілька тисячоліть. Величезні обсяги льодовикової води збігали річковими долинами, поглиблюючи й розширюючи їх. Там, де вода не вміщала в річища, формувалися численні нові «прохідні» долини та безстічні улоговини-озера. Уздовж водотоків і на водорозділах тала вода лишала по собі потужні «флювіогляціальні» (водно-льодовикові) відклади перемитого піску. Схожий процес ми можемо спостерігати й зараз на берегах сучасних річок. Підсихаючи, ці перевіяні вітрами маси піску згодом перетворилися на характерні, порослі соснами, піщані поліські дюни.

«Відпрасований» потужним льодовиком і згладжений талими потоками, низовинний ландшафт Полісся сприяв застоюванню тут води. У поєднанні з прохолодним післяльодовиковим кліматом це створило добрі передумови для розвитку боліт. Відтак численні мілководні озера й долини малих річок, улоговини та міждюнні зниження почали заболочуватися. Потихеньку їх заповнював торф, утворений з решток холодостійких болотяних рослин. На ті часи ландшафти Полісся нагадували сучасну північну тундру. Відповідним був і видовий склад флори та фауни.

Далі клімат ще трохи потеплішав. І тоді в нашому регіоні запанували ліси. Спочатку сосново-березові, а згодом і широколистяні [21]. Та попри це до наших днів збереглися в Поліссі осередки доісторичної льодовикової тундри. Це окремі ділянки мохових боліт, на яких трапляються рідкісні льодовикові релікти — верба лапландська і верба чорнична, береза низька і шейхцерія болотна. Ці, за нинішніми мірками, майже арктичні рослини — вцілілі живі свідки епохи мамонтів.

Та маємо згадати, що одночасно з початком танення льодовика з'явилася на поліських болотах дуже небезпечна істота. Та, що згодом скромно назве себе «людина розумна». І хоч було це дуже давно, але та людина не просто вміла добувати вогонь і полювати. Тогочасні мешканці Полісся вже шили хутряний одяг, зводили каркасні будівлі, досить майстерно малювали, носили прикраси і впевнено добивали останніх мамонтів.

Ми всі знаємо, що було далі. Перехід від збиральництва і мисливства до сільського господарства. Виникнення цивілізацій. Невпинне зростання населення і нескінченні війни. Розвиток промисловості. Науково-технічна революція і польоти в космос... Кожна з епох супроводжувалася дедалі більшим наступом на природу й на болота зокрема.

Та історія поліських боліт на цьому, на щастя, не закінчується. У них тривають процеси, розпочаті ще тисячі років тому. Болота й досі утворюються, проходять передбачені своїм життєвим циклом стадії розвитку і зникають. Та, на жаль, зникають вони зараз значно швидше й частіше, ніж з'являються нові. Тож площа боліт Полісся неухильно скорочується. Болота регіону та їхні дикі мешканці нині під загрозою. Очікувано, що провідну роль у цьому відіграє діяльність людини. Тож поки цей давній і таємничий світ існує, нумо ближче знайомитися з його природою!

1.2. П'ятдесят відтінків драговин

Уявіть, що вам загадали намалювати пейзаж. Фарбами чи кольоровими олівцями. Небо ви зобразите блакитним, ліс — зеленим, далекі гори — темно-синіми. А які кольори оберете для болота? Певен, переважно тьмяні відтінки, як-от брудно-зелений або сіро-рудий. Та чи правильно ми уявляємо болота і те, які вони на вигляд?

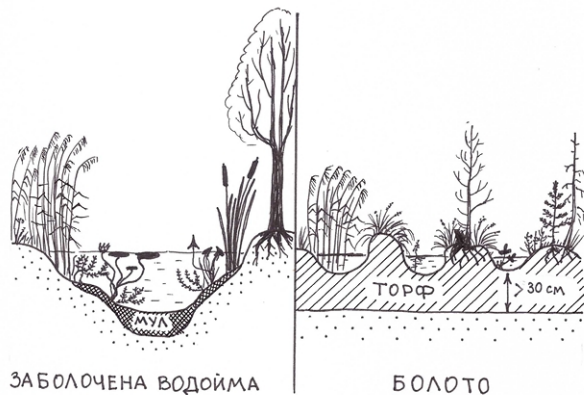
Запитайте, що таке болото, у пересічних українців, і почуєте дуже різні відповіді. Адже кожен сприймає довколишній світ крізь призму свого досвіду. Для мешканця сучасного мегаполіса болото — це щось екзотичне й небезпечне, відоме здебільшого за фільмами. Для любителя риболовлі й пікніків — це зарості очерету навколо знайомого ставка. Літній селянин укаже на вогку низину серед

заплавних луків, де він косить сіно. Єгер розповість про річкові плавні й густі лози, повні дичини. Бувалі туристи згадають непрохідні трясовини і ягідники журавлини в Поліссі та «висячі болота» на схилах Карпатських гір. А ще знайдуться люди, які назвуть болотом будь-яку калюжу або і просто багнюку на ґрунтовій дорозі.

Якщо ж наше гіпотетичне опитування не обмежувати Україною, картина буде ще строкатішою. Адже поняття «болото» існує у багатьох мовах. Наприклад, німецькою мовою — *moor*, фінською — *suo*, англійською — *mire*. Але в кожному регіоні в це слово вкладають різний зміст. Адже болота неоднорідні. Тому, окрім основного поняття, у багатьох мовах вживають терміни для позначення різновидів того, що ми, українці, узагальнено зevamo «болото». Так, в англійській мові безлісі болота, порослі трав'яною рослинністю, — *fen*; долинні лісові болота — *swamp*; приморські солоноводні — *marsh*; укриті сфагновими мохами — *bog* [3].

Немало визначень терміна «болото» є і в науковій літературі. Деякі з них дуже довгі й заплутані. Та якщо їх узагальнити, усе зводиться до того, що болото — це надмірно зволожена ділянка земної поверхні. Тобто це один з різновидів природного ландшафту або ж окремий тип наземних екосистем.

Болото — така сама наземна екосистема, як ліс, степ чи луки. Але екосистема ця особлива. Визначальні риси болота — надмірна зволоженість, особливий «болотяний» ґрунт і своєрідна «болотяна» рослинність [9; 53]. Зокрема, у зоні помірного клімату головною ознакою болота вважають саме специфічний ґрунт, а точніше — торф, що утворений із напіврозкладених рослинних решток. Ділянку, де його шар потужніший за 30 сантиметрів, сміливо зараховують до категорії «болото». А ось відкритої водної поверхні, попри поширені уявлення, на болотах може й не бути. Адже ці екосистеми суходільні, хоча й перезволожені. Ну і, звісно, ніяк не можна вважати болотом калюжу на дорозі, навіть велику й багнисту, чи зарослий ставок-копанку. Це так само некоректно, як куртину із п'яти дерев називати лісом.



Болото – наземна екосистема

Болота поширені на всіх континентах, окрім Антарктиди. Знайти їх можна в різних природних зонах. Їхнє різноманіття вражає. Нині найвідоміші широкому загалу великі болотяні масиви тропічних регіонів. Вони рекордсмени за розміром і біосферним значенням. Їхні велетенські площі, незвичні назви й унікальне біорізноманіття просто зачаровують. Світовою популярністю ці болота завдячують талановитим дослідникам та, не в останню чергу, авторам пізнавальних фільмів. Згадаймо ж найбільш знані та «медійні» із цих боліт.

Південноамериканський Пантанал — найбільша сучасна прісноводна водно-болотна система світу [59; 60]. Болото, розмір якого перевищує площі багатьох європейських країн. Його угіддя розкинулися майже на 190 тисячах квадратних кілометрів [59]. Велетенське тепле мілководдя, перемежоване з багnistими мілинами, заростями трав і острівцями лісу. Місце розташування національного парку Мату-Гросу. Батьківщина ягуара, велетенського водяного удава — анаконди, рідкісної гігантської видри та популярної нині капібари — найбільшого у світі гризуна.

Долина африканської ріки Окаванго — найбільша у світі внутрішня річкова дельта. Унікальний випадок, коли потужна ріка, замість впадати в море, закінчує свій плин, широко розливаючись і утворюючи велетенське болото. У спекотному сухому кліматі вода просто випаровується з мілководдя площею майже в 15 тисяч квадратних кілометрів [60]. Дельта Окаванго — справжня гігантська оаза посеред пустелі Калахарі. Зарості папірусу, вологі чагарники й численні

протоки підтримують збереження популяцій найбільших рослиноїдних ссавців світу, як-от: африканських слона та буйвола, гіпопотама, жирафа.

Індійський Сундарбан — найбільше у світі мангрове болото. Воно розташоване у спільній дельті річок Гангу і Брахмапутри. Приморська його частина — це типові мангрові ліси, які затоплюють припливні води. А вище розташовані прісноводні болотяні угруповання із численними протоками й островами, вкритими непрохідними джунглями. Це осередок збереження рідкісного бенгальського тигра. Нині частина території входить до складу національного парку Сундарбан та є об'єктом Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО [60].

Відомі й упізнавані болота є також на південному сході Сполучених Штатів Америки. Це зарості болотяних кипарисів (таксодіумів). Деревя таксодіума є третинними реліктами, що ростуть на місцевому теплому мілководді з доісторичних часів [30]. Побачити їх угруповання можна в Луїзіані, Джорджії та на болотах національного парку Еверглейдс у Флориді. Прикметно, що серед іншого біорізноманіття місцеві болотяні ліси населені ще й алігаторами. Велетенські кипарисові дерева мають тут дивні «дихальні» корені — пневматофори, — що здіймаються над водою. Вузлувате ж гілля кипарисів укрите обвислими бородами лишайника — «іспанського моху». Таке поєднання створює досить містичні краєвиди. Саме тому ці болота не раз слугували природними декораціями до моторошних сцен у голлівудських фільмах.

Та погляньмо на Північ. У Субарктиці розкинулись зовсім інші болота — велетенські простори вологої тундри. Опадів тут може бути небагато, але й випаровування мінімальне [24]. До того ж під шаром торф'янистого ґрунту ховається водонепроникна «вічна мерзлота». Тому тут утворилися величезні площі мохових боліт. Їх вкривають сфагнові килими й сиві дернини наземних лишайників — ісландського моху та ягелю. Подекуди розкидані пригнічені сосни, карликові берізки й холодостійкі кущики чагарникових верб. Непривітний, одноманітний ландшафт. Однак теплої пори життя вирує і тут. Болотиста тундра слугує домівкою для численних коловодних птахів — куликів, качок, гусей.

Низовини на пологих ділянках узбереж Британії та Скандинавії займають «марші» — безлісі трав'яні болота, регулярно підтоплювані солоними водами морських припливів. Поруч, в умовах прохолодного океанічного клімату, вологи від дощів і туманів аж так багато, що болотяна рослинність заселяє не лише низовини, а й підвищення рельєфу. Із залишків болотяних рослин тут повсюдно відкладається торф, що, як губка, вбирає і затримує дощову воду. Утворені в такий спосіб торфові «болота-ковдри» місцями покривають пологі схили пагорбів у Шотландії та Ірландії.

Та з країв заморських повернімося на болота рідні. В Україні цікавих боліт теж немало — в усіх природних зонах. Навіть у посушливому Степу можна натрапити на болотисті ділянки в долинах річок і на берегах лиманів. Проте край справжніх боліт — Полісся. Цей природний регіон утворений річковими басейнами Прип'яті й Десни. Він доволі великий і розташований на території чотирьох країн — України, Білорусі та частково Польщі й Росії. Власне ж Українське Полісся охоплює всю північну частину нашої країни від Волині до Сумщини.

Полісся — один з найбільших заболочених регіонів у Європі. Площа боліт і торфовищ тут така велика, що... і досі невідома. Річ у тім, що реального кадастру боліт Полісся не існує. Бо якщо на болоті колись косили сіно, то його вважають сільгоспугіддями — сіножаттю. Якщо ж болото серед лісу, то воно належить до Державного лісового фонду. Достеменно відома лише площа боліт із потужними покладами торфу. Самих лише таких торфовищ в українській частині Полісся понад пів мільйона гектарів [1]. І хоча частина їх нині осушена, у регіоні й досі збереглося найбільше різноманіття болотяних біотопів. Тут є і болотисті заплави річок, і величезні заторфовані долини, і невеличкі болота-блюдця, і заболочені озера. Поліські болота можуть бути вкриті осоковими купинами, моховим килимом, заростями вологолюбного високотрав'я і навіть чагарниками чи справжнім лісом. Усе залежить від типу болота.

Для зони помірного клімату фахівці традиційно виділяють три основні типи боліт. Їх визначають за характером водно-мінерального живлення і ділять на низинні, верхові та перехідні.

Низинні (евтрофні, або багаті) болота отримують воду переважно знизу, тобто живляться ґрунтовими водами. У їхній воді розчинено багато мінералів. Реакція ґрунтового розчину тут близька до нейтральної, а торф нагадує розмоклий звичайний ґрунт. Відповідно, рослини тут почувуються досить добре, і їх різноманіття багате. Цей тип боліт переважає в Україні. Низинні болота складають у нас 85–90 % від їх загальної площі [9]. Тож багатьом знайомі лише вони.

Низинні болота поростають очеретом, осоками, кущами лози або вільховим лісом. Вільховий заболочений ліс має оригінальний вигляд. Кожне дерево стоїть на окремому острівці-купині. Крім вільхи, на купинах ростуть папороті, дика чорна смородина, болотяне різнотрав'я. Простір між такими острівцями заповнений темною водою, під якою ховається шар драглистого ґрунту.

У низинних болотах завжди багато коловодних птахів: куликів, пастушків, качок, чапель. Водойми серед таких боліт заселяють бобер, ондатра, водяна полівка, норка. Адже поживи тут вистачає всім.

Верхові (оліготрофні, або бідні) болота отримують свою воду переважно згори, тобто з опадів. Ця вода схожа на дистильовану: не містить розчинених мінералів. Вона зазвичай застоюється у безстічних улоговинах серед бідних на поживні речовини поліських піщаних пагорбів-дюн. Як наслідок, тут формується специфічна екосистема верхового болота. Торф у такому болоті майже не розкладений. У ньому добре видно грубі частини рослинних решток, а вода, що стоїть у западинах, має виражену кислу реакцію. Таких боліт в Україні небагато — лише 1–2 % [9]. Адже вони більш характерні для холодного клімату тайгової зони. Проте трапляються і в Поліссі.

Верхові болота заселяють невибагливі до родючості ґрунту рослини. Такі болота завжди затягнуті суцільним зелено-бурим покривом сфагнових мохів. Подекуди над моховим килимом здіймаються стебла пухівки піхвової та кущики багна болотяного. На купинах ростуть верес і брусниця. Саме на таких болотах восени досягають яскраво-червоні ягоди журавлини. І лише тут зустрічаються росички — оригінальні хижі рослини, що ловлять і «поїдають» комах.

Поліські верхові болота завжди поростають пригніченими деревцями сосни та берези. Трапляються тут і невисокі кущі рідкісних північних верб — лапландської та чорничної. Загалом місцевість і на вигляд, і за

складом рослин дуже нагадує північну тундру. Адже часто такі болота і є її залишками, або реліктами. Осередки цих природних угруповань збереглися в Поліссі з часів давнього льодовика, коли схожі ландшафти панували в холодному кліматі.

Розмаїття тваринного світу верхових боліт поступається багатству фауни боліт низинних. Зате на верхових болотах можна побачити більш рідкісні види. Тут, серед мохових купин, гніздиться сірий журавель, токують напровесні тетеруки і глухарі, влаштовують зимові стійбища лосі та полюють вовки.



Водне живлення визначає тип болота

Перехідні (мезотрофні, або середні) болота, як зрозуміло з назви, отримують воду і знизу, і згори, тобто живляться однаково і ґрунтовими, і атмосферними водами. Відповідно, зовнішній вигляд і набір біорізноманіття мають «перехідний» — щось середнє між низинним і верховим болотом.

Тут, серед дернин сфагнових мохів, можна побачити очерет (але миршавий і низькорослий). Невибагливі до родючості ґрунту сосни та берези ростуть поруч із пригніченою через нестачу мінералів вільхою. А численне, як на низинних болотах, дрібне птаство сусідє з лосем і тетеруком.

Цікавий факт, що болото протягом свого існування може змінювати тип. Зазвичай розвиток болота триває від низинного через перехідне до верхового. Тобто виникло собі болото внаслідок заростання озера чи заболочення вологої низини на суходолі. Підживлюване ґрунтовими водами, воно починає своє життя як низинне — евтрофне. Якщо

розвиток такого болота не порушувати, протягом віків на ньому наростає шар торфу. Рослини перестають діставати корінням до ґрунтових вод і частково переходять на живлення водами з опадів. Так болото з низинного стає перехідним — мезотрофним. А потім шар торфу стає дедалі товщим, і болото, цілком ізольоване від ґрунтових вод, перетворюється на верхове — оліготрофне. Звісно, цей процес повільний, розтягнутий на століття або й тисячоліття. Кожна з його стадій позначається на зовнішньому вигляді болота, адже супроводжується цілковитою зміною рослинності [6].

Як бачимо, болота можуть бути дуже різними. Їхній вигляд залежить від географічного розташування, віку, типу водно-мінерального живлення, характеру рослинності й навіть сезону. Та й кольори на болотах можуть бути найнеочікуваніші. Тропічні болота вражають насиченою зеленню в дощовий сезон і вигоріло-жовтими барвами під час посухи. Північноамериканські болотяні кипариси щоосені змінюють зелений колір хвої на яскраво-рудий. Поліське низинне осокове болото навесні жовтіє від квітів калюжниці. Сусіднє з ним верхове болото на початку літа біліє плодами пухівки, квітами багна й бобівника, а восени дивує численними відтінками брунатного та багряного... Якщо вам доведеться добирати барви для зображення болотяних пейзажів, очевидно, знадобиться вся палітра кольорів.

1.3. Болотяні мумії, торф і віскі

Туманного ранку на околиці невеликого селища, загубленого серед незатишних пустищ, десь на півночі Британії, зібрався гурт людей. Звідси натоптаною стежкою вони неспішно попрямували до сусіднього болота. Серед безлюдних пагорбів ця процесія справляла гнітючо-зловісне враження. Темні постаті, закутані в неохайний засмальцьований одяг, у руках — лопати і порожні ноші... Збоку могло здатися, що то повернулися з мороку віків гробарі часів Великої чуми.

Та ось люди дісталися болота й неквапливо взялися до звичної роботи. Вони різали лопатами вологий торф на акуратні прямокутні шматки, що нагадували цеглини. Ноші, навантажені такими «цеглинами» відносили вбік, на підвищення. Там із цих шматків викладали невисокі стовпчики навколо забитих у землю кілків. За

сприятливої погоди під дією сонця й вітру торф висихав і за кілька тижнів був готовий до продажу.

Сухий торф традиційно купляли, щоб обігрівати оселі. Він, як і вугілля, був паливом і для промислових печей. Адже дров'яної деревини на Британських островах, як і на всьому густозаселеному Заході Європи загалом, давно вже бракувало. Зокрема, значних обсягів сухого торфу потребували численні місцеві віскікурні. Там торфом топили печі для просушування ячмінного солоду — основної сировини для віскі. Через це їхній кінцевий продукт набував легкого «підкопченого» присмаку горілого торфу. Донині саме цей «димний» аромат вирізняє класичний шотландський скотч з-поміж інших різновидів віскі. Тож попит на торфове паливо зростає. А отже, професія копача торфу була, хоч і важка, але запитана.

Та одного дня копачі сторопіли від моторошної знахідки. У товщі торфу вони знайшли мертве людське тіло. Шкіра на трупі вже потемнішала, вираз обличчя спотворився, і одяг частково зотлів. Але на шиї було добре видно шкіряний зашморг — доказ насильницької смерті.

Робітники викликали поліцію. Тіло забрали для криміналістичної експертизи. Провели огляд, зробили розтин, але дещо все одно видавалося дивним. Довелося звернутись по допомогу до науковців. Ті з'ясували неочікувані, навіть сенсаційні подробиці. Виявилось, що це справді жертва вбивства. Але... Вбивство, найпевніше, було ритуальним. І сталося воно понад дві тисячі років тому!

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте, будь ласка, повну версію книги.



КУПИТИ